

ՏՈՒՐ ԱՐԴԻՆԻ 1915 ԹՎԱԿԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ԿՈՏՈՐԱԾԸ

(Զեկույցներ, որ ժողովել է ֆոթեպիսկոպոս Սլեման Հեմնոն...)

ԱՐԱՄԵԱՑԻՆԵՐԸ Ա. ԴԱՐՈՒՄ¹

Տուր Աբդինի² ասորա-արամեական բնակչությունն [իրենց ազգային ավանդույթամբ] սերում է Նոյի որդու՝ Սեմի ցեղից։ Նրանք ժառանգներն են Միջագետքի հնագույն ազգերի, որոնք մարդկությանը տվել են քաղաքակրթություն, գիտություն ու արվեստ, եւ որոնք վերացրել են տգիտությունը հին աշխարհից։ Հետագայում նրանք իրենց գիտելիքները փոխանցել են պարսիկներին ու արաբներին։ Նրանց քաղաքակրթությունն այն օրինակն էր, որին պետք է հետեւեին հույներն ու հռոմեացիները։ Նկարչական արվեստն ու քարագործությունը, զարդագործությունը, ջուղհակագործությունը եւ գրագիտությունն այն հմտություններից են, որոնք նրանք ստեղծել ու փոխանցել են մյուս ազգերին։ Միջագետքում կատարված բացահայտումները հաստատել են սույն մշակույթների գոյության փաստը։ Պատմաբաններն ու նշանավոր գիտնականներն արդարացիորեն շատ բարձր են գնահատել այս նվաճումները,

¹ Տե՛ս “The Persecution and the Extermination in Tur Abdin 1915”, 2015, էջ 5։ Արամեախոս բնակչության ցեղասպանության հետ կապված խնդիրների վերաբերյալ առավել մանրամասն տե՛ս S. DE COURTOIS, The Forgotten Genocide: Eastern Christians, The Last Arameans, Gorgias Press, New Jersey, 2004, եւ J. RHÉTORÉ, Les chrétiens aux bêtes. Souvenirs de la guerre sainte proclamée par les Turcs contre les chrétiens en 1915. Étude et présentation du document par J. Alichoran, Paris, 2005, ինչպես նաեւ՝ D. GAUNT, Massacres, Resistance, Protectors: Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia during World War I, Gorgias Press, New Jersey, 2006, ու “Let Them Not Return: Sayfo — The Genocide against the Assyrian, Syriac and Chaldean Christians in the Ottoman Empire”, ed. by D. Gaunt, N. Atto & S. O. Barthoma, New York - Oxford, 2017՝ ծնթ. թրգմ.)։

² Տուր Աբդինը երկրամաս կամ գավառ է Հայոց (Վերին) Միջագետքում՝ Տիգրիս գետի վերին հոսանքի շրջակայքում, Բաբելի երկրամասի եւ Կաշիյարի լեռան մոտակայքում, որի կենտրոնը Տուր Աբդին քաղաքն է։ Հայտնի է նաեւ Մավդեք, Կադմուխ, Կատմուխի, Կուդմուխու, Կումմուխ, Տուն Կադմուսի, Տուր Աբդին եւ այլ անուններով (տե՛ս Թ. Խ. ՀԱՎՈՐԵԱՆ, ՍՏ. Տ. ՄԵԼԻՔ-ԲԱԽՇԱՆ, Հ. Խ. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ, Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հտ. 5-րդ, Երեւան, 2001, էջ 143–144, եւ Թ. Խ. ՀԱՎՈՐԵԱՆ, ՍՏ. Տ. ՄԵԼԻՔ-ԲԱԽՇԱՆ, Հ. Խ. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ, Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հտ. 3-րդ, Երեւան, 1991, էջ 705՝ ծնթ. թրգմ.)։

իսկ ասորա-արամեական մշակույթը բնութագրել որպես «թագուհի մշակույթի, մայր մշակության եւ քաղաքակրթության»³։

ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ԱՐԱՄԵԱՑԻՆԵՐԸ

Առաջին դարի սկզբներին մեր Տիրոջ Ավետարանի բարի լուրը Պետրոս եւ Պողոս առաքյալների շնորհիվ հասավ Արեւելքի մայրաքաղաք՝ Անտիոք։ Ի թիվս այլ ազգերի՝ արամեական ժողովուրդը նույնպես քրիստոնեությունն ընդունեց Անտիոքում։ 34—37 թթ. միջակայքում սուրբ Պողոս առաքյալի օգնությամբ Անտիոք քաղաքում հիմնադրվեց սուրբ Պետրոսի առաքելական աթոռը։ Ողջ Արեւելքը՝ մինչեւ Հնդկաստան, հայտնվեց սույն աթոռի իրավասության ներքո։ Մինչեւ Ե. դարի սկիզբը Անտիոքի Սուրբ Աթոռի հովանու ներքո եղել են 12 մետրոպոլիտական եւ 130 եպիսկոպոսական աթոռներ, իսկ Քաղկեդոնի ժողովից (451 թ.) հետո մետրոպոլիտական աթոռների թիվը հասել է 20-ի, իսկ եպիսկոպոսական աթոռների քանակն իջել է 103-ի⁴։

ԱՍՈՐԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՅՐԵՐՆ ՈՒ ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԸ⁵

Քրիստոնեության ընդունումից հետո ասորիները կամ արամեացիները գիտություն եւ գրականության բնագավառում ունեցան շատ ավելի մեծ ձեռքբերումներ, քան՝ մյուս ժողովուրդները։ Ասորական ուսումնառության համբավը գերիշխում էր այս աշխարհում ավելի քան տասներեք դար։ Ասորա-արամեական գիտելիքը լուսավորեց ամբողջ աշխարհը, եւ քրիստոնեության բերկրալի ավետիսը տարածվեց մինչեւ Հնդկաստան ու Չինաստան։ Նրանք հիմնեցին եկեղեցիներ ու վանքեր։ Մոտավորապես 1236 թվականին նրանց նախաձեռնությամբ արդեն կառուցված էր շուրջ 20 000 եկեղեցի։ Նրանք հաստատել են նաեւ հարյուրավոր վանական համալիրներ ու ճգնարաններ՝ բնակեցված աշխարհաթող հազարավոր վանականներով եւ մենակյացներով, որոնք զբաղվում էին եկեղեցու համար պատշաճ կանոնների ու օրենքների մշակմամբ։ Ժամանակագրություններից մեկում պահպանվել է մի

³ METROPOLITAN TUMA, SEVERIUS JACOB, Tarikh al-Kanisah al-Suryanieh al-Antakieh (History of the Syrian Church of Antioch), Lebanon, 1953, էջ 12։

⁴ Անդ, էջ 12։

⁵ Տէս «The Persecution and the Extermination in Tur Abdin 1915», 2015, էջ 6—8։

վկայություն, համաձայն որի՝ Եղեսայի շրջակայքի լեռներից մեկի վրա պետք է լիներ 300 վանք, որոնցում Ե. դարի սկզբներին բնակություն էր հաստատել 90 000 ասորի վանական⁶: Իրենց հրեշտակային ճգնաժամային շրջանում նրանք հիմնադրել են ճեմարաններ (ակադեմիաներ), որտեղից դուրս են եկել մեծանուն գիտնականներ, որոնք իրենց նվիրել են Սուրբ Գրոց թարգմանությանն ու դասախոսությունների կազմակերպմանը, եւ որոնք հայտնի են դարձել իրենց աստվածաբանական բազմաբնույթ աշխատությունների շնորհիվ: Բազմաթիվ հանրահայտ գիտնականների շարքում հարկ ենք համարում հիշատակել հետեւյալներին՝ Մոր/Մար Եփրեմ Ասորի⁷ († 373 թ.), Մոր/Մար Հակոբ Սրճեցի⁸ († 521 թ.), Մոր/Մար Փիլոքսենոս Մաբուգեցի⁹ († 523 թ.), Մոր/Մար Հակոբ (Հակուբ) Եղեսայի¹⁰ († 708 թ.), Մոր/Մար Մուշե [Մովսես] Բար Կեփացի¹¹ († 903 թ.) եւ Մոր/Մար Գրիգորիոս Բարհեբրեոս¹² († 1286 թ.): Իրենց հիասքանչ աշխատություններով այս գիտնականները նույնիսկ գերազանցել են հին հույներին: Ասորի ժողովուրդը ծնունդ է տվել ոչ միայն կանոնական ու կրոնական օրենսդրության, այլ նաեւ՝ կանոնական ու աշխարհիկ պատմության ոլորտներում հայտնի մեծ գիտնականների: Դրանից զատ՝ նրանք հավաքել են ասորերենով ու արաբերենով գրված բազմաթիվ կարեւոր ու օգտակար գրքեր: Նրանք շարադրել են նաեւ պարսկական ու հռոմեական հալածանքների ընթացքում սպան-

⁶ Առավել մանրամասն տե՛ս METROPOLITAN TUMA, SEVERIUS JACOB, նշ. աշխ., 1953, էջ 15:

⁷ Ընդհանրական Եկեղեցու նշանավոր հայրապետներից Ս. Եփրեմ Խուրի Ասորին (306–373 թթ.) Հայ Առաքելական Եկեղեցու այն սուրբ հայրերից է, որոնք հայտնի են «երկոտասան վարդապետք» անունով (ծնթ. թրգմ.):

⁸ Ասորի Ուղղափառ Եկեղեցու հայրերից Հակոբ Մաբուգեցին (450/451–521 թթ.) հայ մատենագրության մեջ հայտնի է «Հակոբ Սրճեցի» կամ «Հակոբ Արծվապայի եպիսկոպոս» անուններով (ծնթ. թրգմ.):

⁹ Ասորի Ուղղափառ Եկեղեցու մեծագույն հայրերից Փիլոքսենոս Մաբուգեցին († 523 թթ.) հայտնի է նաեւ «Աքսենայա» եւ «Փիլոքսենոս Հիերապոլսեցի» անուններով: Եռանդուն պալքար է մղել Քաղկեդոնի ժողովական սահմանումների դեմ, ինչի արդյունքում մի քանի անգամ քստորվել է Սիրիայից (ծնթ. թրգմ.):

¹⁰ Ասորի պատմագիր, մեկնիչ, աստվածաբան ու փիլիսոփա Հակոբ Եղեսային (մոտ 633–708 թթ.) է. դարի արեւմտաստորական ավանդության ամենավաղ ներկայացուցիչն է (ծնթ. թրգմ.):

¹¹ Ասորի մատենագիր, աստվածաբան եւ եպիսկոպոս Մովսես Բար Կեփացու (մոտ 833–903 թթ.) (ծնթ. թրգմ.):

¹² Միջնադարյան նշանավոր աստվածաբան, փիլիսոփա, պատմագիր, բժիշկ, քերական, մեկնիչ եւ բանաստեղծ Գրիգոր Բարհեբրեոսը (1226–1286 թթ.) հայտնի է նաեւ Աբուլ Ֆարաջ անունով (ծնթ. թրգմ.):

ված նահատակների ու վկաների հարյուրավոր վարքեր: Այս առումով հայտնի են Յոշվա Ստիլիտը¹³ (Սյունակյաց, † 515 թ.), Հովհաննես Եփեսացին († 587 թ.), Զաքարիա Հոետորը¹⁴ (526 թ.-ից հետո), Մոր/Մար Հակոբ Եդեսացին¹⁵ († 708 թ.), Դիոնիսիոս Տելլ Մահրացին¹⁶ († 845 թ.), Մոր/Մար Միքայել Մեծը¹⁷ († 1199 թ.), Անանուն Եդեսացին (1234 թ.-ից հետո) եւ Մոր/Մար Գրիգորիոս Բարհեբրեոսը¹⁸ († 1286 թ.): Նրանք արժանահավատ հեղինակներ են, եւ անհրաժեշտ է միշտ դրվատել նրանց¹⁹:

Ասորի գիտնականներն ու եկեղեցական հայրերը ազդեցիկ են եղել նաեւ արվեստի մյուս ճյուղերում: Գ. դարասկզբին նրանք սկսեցին ստեղծել ամենագեղեցիկ մեղեդիները եւ այս ոլորտում նրանք աչքի ընկան առավել, քան՝ քրիստոնեական մյուս համայնքները: Նրանք հեղինակել են աղոթքներ բովանդակող ստվարածավալ հատորներ, հունարենից ասորերեն թարգմանել արժեքավոր աշխատություններ, գովասանքի արժանի այնպիսի աշխատանք, որն անհնար է ըստ արժանվույն չգնահատել: Սույն թարգմանություններից շատերի բնագրերը չեն հասել մեզ, մինչդեռ պահպանվել են դրանց ասորերեն բնագրերը: Առաքյալների՝ Ա. դարով թվագրվող բազմաթիվ նամակներից եւ Բ. ու Գ. դարերին վերաբերող առաքելական կանոններից զատ՝ ասորի վարդապետները եբրայեցերենից ասորերեն են թարգմանել նաեւ Սուրբ Գիրքը: Նրանք

¹³ Ե.—Զ. դարերի ասորի մատենագիր: Նրան վերագրվող «Ժամանակագրություն» աշխատությունն ընդգրկում է Ե. դարավերջի եւ Զ. դարասկզբի իրադարձությունները: Արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում նաեւ Հայաստանի, պարսիկների դեմ հայերի ապստամբությունների մասին (ծնթ. թրգմ.):

¹⁴ Մատենագրության մեջ Զաքարիա Հոետորը (մոտ 465—553 թթ.) հայտնի է նաեւ «Միտիլենացի» անունով (ծնթ. թրգմ.):

¹⁵ Տե՛ս սույն թարգմանության 11-րդ հղումը:

¹⁶ Դիոնիսիոս Տելլ Մահրացու մասին շատ քիչ տեղեկություններ են պահպանվել: Հայտնի է, որ ծնվել է Տելլ Մահրում: Քենեշըրինի վանքում ուսանել է աստվածաբանություն, իրավագիտություն, բանասիրություն եւ փիլիսոփայություն, իսկ հետո ուսումը շարունակել է Կաշումի Մար Հակոբի վանական դպրոցում: 818—845 թթ. եղել է Ասորի Ուղղափառ Եկեղեցու պատրիարքը (ծնթ. թրգմ.):

¹⁷ Միքայել Ասորին կամ Միքայել Մեծը (1166—1199 թթ.) իր ժամանակի ամենաուսյալ անձնավորություններից մեկն է եղել: 1166 թ. ընտրվել է Ասորի Ուղղափառ Եկեղեցու պատրիարք: Միքայել Ասորու գրական հարուստ ժառանգության մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում նրա «Ժամանակագրությունը», որը համառոտ կերպով 1248 թ. թարգմանվել է հայերեն (ծնթ. թրգմ.):

¹⁸ Տե՛ս սույն թարգմանության 13-րդ հղումը:

¹⁹ Տե՛ս METROPOLITAN TUMA, SEVERIUS JACOB, նշ. աշխ., 1953, էջ 16—21:

փոխադրել են նաեւ հունարենով, լատիներենով եւ ղպտերենով ստեղծագործած մեծագույն աստվածաբանների ու մեկնիչների կարեւորագույն աշխատությունները: Դրանց հավելենք իրավունքի ու փիլիսոփայության բնագավառին վերաբերող հեղինակավոր աշխատությունների թարգմանությունները՝ հունարենից: Հույն նշանավոր բժիշկների՝ Գալենի²⁰, Հիպոկրատի եւ Դիոսկորիդեսի²¹ բժշկագիտության վերաբերյալ երկերից բացի՝ նրանք փոխադրել են նաեւ անտիկ շրջանի հույն փիլիսոփաների՝ Սոկրատեսի, Պլատոնի, Արիստոտելի եւ այլոց ասացվածքները, խրատները, իմաստուն մտքերն ու նամակները:

Թարգմանիչները, մեծավ մասամբ, հոգեւոր դասի ներկայացուցիչներ էին: Դ. դարում Եդեսիայի հռչակավոր դպրոցը հունարենի՝ այս փոքրիկ թագավորության պետական ու գրական լեզվի ուսուցումը ներմուծեց իր ուսումնական ծրագրի մեջ՝ այդպիսով հետեւելով այն ուսումնական հանրահայտ հաստատություններին, որտեղ հունարենը դասավանդվել է մինչեւ ԺԲ. դարավերջը: Այսկերպ, հունարենով գրված բոլոր հիմնական աշխատությունները հասանելի դարձան ասորիներին: Է. դարից հետո ասորի գիտնականներն այս անգամ իրականացրին հույն փիլիսոփաների երկերի արաբերեն թարգմանությունները. սույն փոխադրությունները, վերջիվերջո, արաբները տեղափոխեցին Անդալուզիա (Իսպանիա), որտեղ եւրոպացիներն, իրենց հերթին, հաղորդակից դարձան հունական գիտությանը: Դրանք նաեւ հիմք են դարձել ժամանակակից առաջընթացի համար, որը քաջ հայտնի է պատմությանը հետեւող յուրաքանչյուր մեկին: Իրենց եկեղեցիներում եւ վանքերում ասորիները հիմնել են նաեւ բազմաթիվ նշանակալից գրադարաններ: Թեեւ ավարառության արդյունքում այս գրավոր հուշարձանները ցիրուցան են եղել աշխարհով մեկ, այդուհանդերձ արեւելյան եւ արեւմտյան գրադարաններում պահպանվել են բազմահազար օրինակներ, որոնք կազմում են աշխարհի հնագույն հավաքածուները:

²⁰ Նկատի ունի անտիկ բժշկագիտության ռահվիրա, հունական ծագմամբ հին հռոմեական բժիշկ, փիլիսոփա Կլավդիոս Գալենին (հուն.՝ Γαληνός, 131–201 թթ.): Վերջինս հսկայական ավանդ ունի բժշկական բազմաթիվ գիտակարգերի զարգացման բնագավառում՝ ներառյալ կազմախոսությունը, բնախոսությունը, խիստաբանությունը, նյարդաբանությունը, ինչպես նաեւ՝ փիլիսոփայությունն ու տրամաբանությունը (ծնթ. թրգմ.):

²¹ Պեդանիոս Դիոսկորիդեսը (հուն.՝ Πεδάνιος Διοσκορίδης, 40–90 թթ.) հունական ծագմամբ հին հռոմեական դեղաբան, բժիշկ եւ բուսաբան է, որը մոտ 77 թ. հինգ գրքով շարադրել է «De materia medica» (հուն.՝ «Περὶ ὕλης ἱατρικῆς») երկը (ծնթ. թրգմ.):

ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ ՀԱՃԱԽԱԿԻ ՀԱԼԱԾԱՆՔՆԵՐՆ ՈՒ 1915 Թ.

ԿՈՏՈՐԱԾԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ²²

Շատերին է հետաքրքրում այն հարցը, թե ինչո՞ւ են, ընդհանրապես, տեղի ունեցել հալածանքները:

Հնչեցնում եմ հետեւյալ պատասխանը՝ Իսլամի սկզբնավորումից սկսյալ՝ նրանք թալանել ու կողոպտել են քրիստոնյաներին այնտեղ, որտեղ որ տեսել են այդ հնարավորությունը. նրանք, հատկապես՝ թուրքերը եւ քրդերը, հայտնի են թե՛ իրենց կարծրասրտությամբ եւ թե՛ իրենց անարդարությանը: Ամեն անգամ, երբ հանգամանքները թույլ են տվել, նրանք սկսել են սպանել, կողոպտել եւ հալածել սարսափելի ձևով: Յուրաքանչյուր դարաշրջան վկայում է նրանց իրագործած կոտորածների մասին: Սուլնին քաջատեղյակ ընթերցողների համար կցանկանայի մատնանշել ջարդերի որոշ դեպքեր, որոնք մեր երկրում իրականացվել են մեր ժողովրդի դեմ: Երբեմն պատմության գրքերը պատմում են դրանց մասին, իսկ շատ բաներ էլ իմանում ենք զրույցներից ու բանավոր ավանդույթից: Ահա՛ ամենակարեւոր տեղեկագրությունները:

Նախ եւ առաջ, հատվածներ են պահպանվել երանելի քահանա Իշայա Բեթ Սբիրինացու²³ († 1425 թ.) պոեմից, որը նա գրել է այն ժամանակ, երբ թուրքերը Միջագետքի գրավման ընթացքում կազմակերպել են [տեղի բնակչության] կոտորածը. «Եղբայրներ, ուժեղ եղեք, որովհետեւ ես պետք է ձեզ պատմեմ արյան լողանքների մասին, որոնք տեղի են ունեցել ձեր ժամանակներում»: Մեկ այլ հատվածում էլ նա հետեւյալն է գրում. «Լաց, ողբ եւ հառաչանք՝ սոսկալի տառապանքի մեջ գտնվող այս ժողովրդի համար: Լաց եւ արտասուք ու ողբագրություն՝ եկեղեցիների ու վանքերի մասին:

Եկեղեցիներն ավերվեցին, եւ բոլոր նրանք, ովքեր ապաստան էին փնտրում այնտեղ, սպանվեցին: Թուրքերը թալանեցին մեզ, իսկ քրդերը կողոպտեցին մեզ. սրբերի դամբարաններից գողացան նրանց ոսկորներն ու նետեցին փողոցները. նրանք պատռեցին նաեւ Սրբազան Գրքերը, հափշտակեցին սրբերի ու մարտիրոսների սրբապատկերները, իսկ հոգեւորականների սուրբ զգեստներից նրանք հագուստներ պատրաստեցին մեղսագործ տղամարդկանց եւ կանանց համար: Եկեղեցիներ-

²² Տե՛ս “The Persecution and the Extermination in Tur Abdin 1915”, 2015, էջ 15–20:

²³ Ասորի քահանա, որի գրական ժառանգությունից պահպանվել է երկու պոեմ, որտեղ մանրամասն նկարագրված են Լենկթեմուրի՝ Տուր Աբդինի շրջակայքում գործած ավերածություններն ու կոտորածը (ծնթ. թրգմ.):

րը, խորաններն ու սրբավայրերը կողոպտվեցին, իսկ մարդկանց կյանքը վերածվեց դժոխքի»:

Ընթերցողին կպատմեմ մեկ այլ կոտորածի մասին, որը Տուր Աբդինում իրագործել են Ամիդի (Դիարբեքիր) կառավարիչ Բիդինը եւ Գզիրայի²⁴ իշխան Շեմդինը: Հոգեւորական Յոհաննոն (Հովհաննես) Բեթ Սբի-րինացին²⁵ սուլն կոտորածը հիշատակում է 1711 թ.-ին (Սելեւկյանների դարաշրջանից²⁶ 2022 տարի հետո): Նա վկայում է, որ արցունքներով է գրի առել այն ամենը, ինչ արել են այս ոճրագործները. նրանք սպանել են առաջնորդներին ու քահանաներին եւ հեղել հավատացյալների ու սարկավագների արյունը: Չարագործները հավաքվել են հոկտեմբերի սկզբին եւ եկել Տուր Աբդին՝ կողոպտելու, սպանելու եւ եկեղեցիները քանդելու համար: [Այդ նպատակի իրագործման համար] նրանք իրենց շուրջն են համախմբել հազարավոր մարդկանց:

Ամիդից (Դիարբեքիր) դեպի Տուր Աբդին տանող ճանապարհին Բիդինը սպանել է բոլորին, ում հանդիպել է: Բոթի²⁷ գյուղում նա կոտրել է Մոր Աֆրեմ (Նփրեմ) եկեղեցու Ս. Սեղանը եւ ոչնչացրել ամբողջ գյուղը: Զազ²⁸ գյուղում նա հրամայել է հողին հավասարեցնել տեղի Մոր Դիմեթ եկեղեցին:

²⁴ Քաղաք (բերդաքաղաք, ավան) Հայոց Միջագետքում՝ Տիգրիսի ձախակողմյան խաբուր վտակի գետաբերանից հյուսիս-արեւմուտք (առավել մանրամասն տե՛ս «Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հտ. 1-ին, էջ 856՝ ծնթ. թրգմ.):

²⁵ Հովհաննես Բեթ Սբիրինացի († 1729 թ.)՝ ասորի հոգեւորական (ծնթ. թրգմ.):

²⁶ Հուլյանների դարաշրջանը Սելեւկյան թագավորության ժամանակաշրջանն է, որը սկսվում է Ք. ա. 312 թ. հոկտեմբերի 1-ից: Այդ ժամանակահատվածում Միջագետքը գտնվում էր սելեւկյանների տիրապետության տակ, իսկ Նեզեսիայում փաստաթղթերը սկսել են գրել ասորերենով: Մինչ վերջերս բոլոր տեղեկագրություններում կիրառվել է տոմարական սուլն հաշվարկը (տե՛ս էնգրյու Պալմերի Ներածությունը՝ հետեւյալ հրատարակության առիթով՝ H. HOLLERWEGER, Lebendiges Kulturerbe Tur Abdin, Linz: Freunde der Tur Abdin, 1999, էջ 34):

²⁷ Սուլն տեղանվան հայերեն տարբերակն է «Բաթանի»: Գյուղ՝ Արեւմտյան Հայաստանում, Դիարբեքիրի նահանգի Դիարբեքիրի գավառում՝ Միդիադ կամ Միդյաթ քաղաքից 15 կմ դեպի հյուսիս-արեւելք (տե՛ս «Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հտ. 1-ին, էջ 549՝ ծնթ. թրգմ.):

²⁸ Հայկական աղբյուրներում սուլն գյուղը համարվում է քաղաք՝ «Զազաբուհ» (այժմ՝ Իզբիրակ) անունով: Այն գտնվում է Դիարբեքիրից հյուսիս-արեւելք: Հիշատակված է ասորական սեպագիր արձանագրություններում (տե՛ս «Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հտ. 2-րդ, էջ 257՝ ծնթ. թրգմ.): Համաձայն հնագույն վկայությունների՝ Ասորեստանի արքա Աշուրնասիրպալ Բ.-ն (Ք. ա. 883–859 թթ.) Ք. ա. 879 թ. Նաիրի երկրի դեմ կազմակերպած արշավանքի ճանապարհին իր ռազմական ճամբարը տեղակայել է հենց այս բնակավայրում (տե՛ս A. PALMER, Monk and Mason on the Tigris Frontier: The Early History of Tur Abdin, Cambridge University Press, 1990, էջ 1, 29՝ ծնթ. թրգմ.):

Նա ոչնչացրել է այլ գյուղեր ու եկեղեցիներ՝ եւս եւ վերացրել ընտանիքներ: Նիդոմից²⁹ Օտան³⁰ հրի է մատնել ամեն բան: Այս սարսափազդու աղետի ընթացքում նույնիսկ նորածինները, երեխաներն ու կանայք են սպանդի ենթարկվել: Եւ այսպէս նրանք շարունակել են թալանել ու սպանել հիսուն օր:

Մեկ այլ կոտորած կազմակերպել է քրդական Ռեւանդուզ³¹ գյուղի քուրդ կառավարիչ Մուհամմադ Փաշան³², որը հայտնի է նաեւ «Mir Kur [կամ՝ Mirê Kor]», այսինքն՝ «կույր իշխան» մականունով: Նրան են միացել նաեւ Սաֆդին³³ իշխանն ու Բոհթանի տիրակալ Բեդիր Խան Բեյր³⁴: Ազեխի³⁵ (այժմ՝ Իդիլ) եպիսկոպոս Գիվարգիսը³⁶ վերոհիշյալ կոտորա-

²⁹ Սուլեյ քաղաքի մասին չհաջողվեց որեւէ տեղեկություն գտնել, այդ իսկ պատճառով հայերեն թարգմանության մեջ տառադարձել ենք լատինատառ անվանումը (ծնթ. թրգմ.):

³⁰ Սուլեյ բնակավայրի մասին չհաջողվեց որեւէ տեղեկություն գտնել, այդ իսկ պատճառով հայերեն թարգմանության մեջ տառադարձել ենք լատինատառ անվանումը (ծնթ. թրգմ.):

³¹ Գտնվում է Հայոց Միջագետքում, Եդեսիայի շրջանում (առավել մանրամասն տե՛ս Թ. Խ. ՀԱՊՈԲՅԱՆ, Ս. Տ. ՄԵԼԻՔ-ԲԱԽՇՅԱՆ, Հ. Խ. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ, Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հտ. 4-րդ, Երեւան, 1998, էջ 439, 443՝ ծնթ. թրգմ.):

³² Սորանի քրդական էմիրության (1813–1838 թթ.) իշխան Մուհամմադ Փաշան (1783–1838 թթ.), ասորիների ջարդերից զատ, կազմակերպել է նաեւ եզդի ազգաբնակչության կոտորածները (տե՛ս A. H. LAYARD, Nineveh and Its Remains: With an Account of a Visit to the Chaldaean Christians of Kurdistan, and the Yezidis, Or Devil-Worshippers, and an Enquiry Into the Manners and Arts of the Ancient Assyrians, v. 1, London, 1849, էջ 275–277 շրնկ., ինչպէս նաեւ՝ A. Hirmis, Assyrians, Kurds, and Ottomans, Intercommunal Relations on the Periphery of the Ottoman Empire, New York, 2008, եւ այլն՝ ծնթ. թրգմ.):

³³ Բոհթանի քրդական էմիրության տիրակալ. հայտնի է նաեւ «Սեյֆեդին» կամ «Սաֆդին» անուններով: Իշխել է Բեդիր Խան Բեյից առաջ: Ի տարբերություն սուլեյ էմիրության մյուս ներկայացուցիչների՝ նրա մասին առկա տեղեկությունները սակավ են (տե՛ս B. HENNING, Narratives of the History of the Ottoman-Kurdish Bedirhani Family in Imperial and Post-Imperial Contexts: Continuities and Changes, “Bamberger Orientstudien”, Band 13, University of Bamberg Press, 2018, էջ 95–96՝ ծնթ. թրգմ.):

³⁴ Բոհթանի քրդական էմիրության վերջին իշխանը (1821–1847 թթ.), որը եռանդուն մասնակցություն է ունեցել 1830–1840-ական թթ. կազմակերպված ասորի ու եզդի ազգաբնակչության ջարդերին: Դրանից զատ՝ փորձել է բռնի մահմեդականացնել եզդիական համայնքներին (տե՛ս M. VON BRUNNEN, Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan, London & New Jersey, 1992, էջ 177–182, եւ S. WINTER, The other Nahdah: The Bedirxans, the Millis and the tribal roots of Kurdish nationalism in Syria, “Oriente Moderno” 25 (86), № 3, 2006, էջ 461–474: Հմմտ. “Bamberger Orientstudien”, Band 13, 2018, էջ 64–121՝ ծնթ. թրգմ.):

³⁵ Ազեխը Արեւմտյան Հայաստանի հնագույն գյուղերից մեկն է, որը գտնվում է Սղերդ քաղաքից մոտ 70 կմ հարավ-արեւմուտք, Բաղաբդայի շրջակայքում (տե՛ս «Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հտ. 1-ին, էջ 43): Հնում հայտնի է եղել նաեւ «Բեթվաբդե» անունով (անդ, էջ 643): Այն հիմնականում բնակեցված է եղել ասորիներով (ծնթ. թրգմ.):

³⁶ Ասորի Ուղղափառ Եկեղեցու բարձրաստիճան այս հոգեւորականի մասին առավել մանրամասն տե՛ս I. A. BARSOUM, նշ. աշխ., 2003, էջ 521–522 (ծնթ. թրգմ.):

ծի առնչությամբ գրել է մի պոեմ, որից ընտրել ենք հետեւյալ տողերը. «1837 թ. տեղի ունեցավ հետեւյալ աղետը: Քուրդ առաջնորդն իր շուրջը հավաքեց որոշ մարդկանց, ասպատակեց Ալքոշը³⁷, պատերազմեց ասուրիների դեմ, իր սրով սպանեց մարդկանց, կալանավորեց հազարավորներին եւ լռեցրեց եկեղեցիների ու վանքերի աստվածային մեղեդիները»:

Նա շարունակում է պատմել, թե ինչ է տեղի ունեցել տվյալ շրջանի կենտրոն Բեթ Զաբդայ³⁸ քաղաքում (այժմ՝ Իդիլ): Նա նկարագրում է երեխաների, երիտասարդների, հոգեւորականների, Սիմոն (Շեմուն) քահանայի, Աբեդ Յեշու, Մուրադ (ով հմուտ էր գիտության ու պատմության ոլորտներում) եւ Բեհնամ սարկավագների կոտորածը: Երիտասարդ տղաներն ու աղջիկները սպանվել են, իսկ դուստրերը՝ մատնվել գերության: Եւ այս մասին բանաստեղծն է խոսում՝ ողբալով Իդիլ քաղաքի համար. «Վայ քեզ, Բեթ Զաբդայ, աշխարհն ահաբեկված է: Ինչպե՞ս կարող էիր մեկ ժամվա ընթացքում ընկղմվել դժբախտության մեջ: Մեկ օրում ականատեսը եղար երկու հարյուր տղամարդկանց կոտորածին: Արհավիրք, որ բառերով անկարելի է նկարագրել»:

[Այնուհետեւ] բանաստեղծը փոխում է իր նյութը՝ Ազեխի (այժմ՝ Իդիլ) փոխարեն կենտրոնանալով արդեն Հսֆեսի³⁹ վրա, եւ նկարագրում այնտեղ տեղի ունեցած դառը, սրտամորմոք տեսարանները: Այս գյուղում սպանվել է ութսուն մարդ, այդ թվում նաեւ՝ նրանց առաջնորդ Արբոն, որը սարկավագ էր, եւ Ազիզ անունով մի քահանա: Մեր բանաս-

³⁷ Ալքոշը (նաեւ՝ Ալկոշ կամ Ալքուշ) քաղաք է Հյուսիսային Իրաքի Նինվեի հարթավայրում եւ գտնվում է Մոսուլ քաղաքից 45 կմ հյուսիս: Տեղաբնակները հիմնականում ասուրիներ են, որոնք Քաղղեական կաթոլիկ եկեղեցու հետեւորդներ են (քաղաքի եւ անվան ստուգաբանության առնչությամբ տես A. J. MACLEAN, Dictionary of the Dialects of Vernacular Syriac, Oxford, 1901, էջ 13 b, եւ D. WILMSHURST, The Ecclesiastical Organisation Of The Church Of The East, 1318—1913, “Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium”, v. 582, sub. t. 104, Lovanii, 2000, էջ 258—259, ինչպես նաեւ A. HIRMIS, նշ. աշխ., 2008, էջ 36, եւ այլն՝ ծնթ. թրգմ.):

³⁸ Բեթ Զաբդայ քաղաքի հայերեն անվանումն է «Բեթզաբդե»: Հայտնի է նաեւ «Գզիրա» անվամբ (տես «Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հտ. 1-ին, էջ 643, 856՝ ծնթ. թրգմ.):

³⁹ Ասորական եւ ասուրական գյուղ ներկայիս Թուրքիայի Շիրնակ/Շրընաք նահանգի Իդիլի շրջանում (գյուղի, այնտեղ պահպանված վանքերի եւ պատմական հուշարձանների առնչությամբ մանրամասն տես P. KRÜGER, Das Syrisch-Monophysitische Mönchtum Im Tūr‘Ab(h) dīn’, “Orientalia Christiana Periodica”, vol. IV, № 1—2, Roma, 1938, էջ 5—46, հատկապես՝ էջ 34—35, եւ G. BELL & M. M. MANGO, The Churches and Monasteries of the Tūr‘Abdin, London: Pindar Press, 1982, էջ 131—132, ինչպես նաեւ H. HOLLERWEGER, նշ. աշխ., 1999, էջ 204—209, եւ D. GAUNT, նշ. աշխ., 2006, էջ 215—216: Հմմտ. “Way of Teaching”, ed. by Mor T. G. Saliba, 2nd edition, Mount Lebanon, 2007, էջ 130՝ ծնթ. թրգմ.):

տեղծը ողբում է կատարվածի համար եւ գրում հետեւյալը. «Հուսահատությամբ ու ցավով ես արտասովում եմ գերության մատնված կանանց, ինչպես նաեւ՝ տղաների ու աղջիկների համար, որոնց մերկացրել էին ամբարիշտները»:

Եւ նրանք սպանում էին բոլոր նրանց, ովքեր հանդիպում էին իրենց ճանապարհին, գողանում էին նրանց հարստությունն ու ունեցվածքը եւ հրի մատնում գյուղերը: Բնակիչները փախչում էին տարբեր վայրեր, նրանց գրքերը պատառոտվում ու նետվում էին փողոցները: Նրանք մեծ կոտորած կազմակերպեցին նաեւ Մոսուլի մերձակայքում, որտեղ այրեցին եզդիներին: Այլ դժբախտություններ էլ տեղի ունեցան Շալխանի⁴⁰ գյուղերում: Սպանվում է Ալի բեյը՝ եզդիների առաջնորդը: 1836 թ. նրան բռնում են Բաղդադից ժամանած Ալի Փաշայի զինվորները, եւ Կ. Պոլսից եկած Ռաշիդ Փաշան հետագայում նրան, որպես բանտարկյալի, տեղափոխում է մայրաքաղաք, որտեղ գլխատում են 1837 թ.:

Իսկ հետո տեղի ունեցավ մեկ այլ ողբերգություն, որն ավելի մեծ էր, քան վերելում նկարագրվածը. 1895 թ. կազմակերպվեց հայերի, ասորիների, արամեացիների եւ մյուս քրիստոնյաների զանգվածային բնաջնջումը⁴¹: Այինվարդույի⁴² քահանա Յոհաննոնը (Հովհաննես) գրել է երկարաշունչ, հուզիչ մի բանաստեղծություն, որտեղից վկայակոչել ենք հետեւյալ տողերը. «Հենց այն օրը՝ հոկտեմբերի 20-ին, երբ պատրիարք Աբդուլ Մասիհ Բ.-ն⁴³ ժամանեց Ամիդ (Դիարբեքիր), մահմեդականները սրի քաշեցին արամեացիներին, ինչը շատ սարսափեցրեց հույներին ու քաղղեացիներին: Պատրիարքն ուղերձ հղեց սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդին, ինչին ի պատասխան վերջինս անհապաղ արձակեց հետեւյալ

⁴⁰ Գյուլ Արեւմտյան Հայաստանի Դիարբեքիրի նահանգում (տե՛ս «Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հտ. 4-րդ, էջ 103՝ ծնթ. թրգմ.):

⁴¹ Թուրքիայում 1895 թ. զանգվածային ջարդերի առնչությամբ տե՛ս B. MORRIS & D. ZE' EVI, The Thirty-Year Genocide: Turkey's Destruction of Its Christian Minorities, 1894–1924, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2019 (ծնթ. թրգմ.):

⁴² Ասորական գյուղ Թուրքիայի Մարդինի նահանգում, Միդյաթի (Միդիադ) շրջանում: Հնում կոչվել է նաեւ «Իվարդո», «Ին Վարդո», «Այինվարդա[ո]» եւ այլն: Թուրքերեն անունն է «Գյուլգյուղե» (տե՛ս I. A. BARSOU, նշ. աշխ., 2003, էջ 559, եւ D. GAUNT, նշ. աշխ., 2006, էջ 348, ինչպես նաեւ՝ «The Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage», ed. by S. Brock, New Jersey: Gorgias Press, 2011, էջ 48, 226, 244, ու «Let Them Not Return: Sayfo...», 2017, էջ 164՝ ծնթ. թրգմ.):

⁴³ Նկատի ունի Ասորի Ուղղափառ Եկեղեցու գահակալ Իգնատիոս Աբդուլ Մասիհ Բ. (1895–1905 թթ.) պատրիարքին (ծնթ. թրգմ.):

հրամանը՝ չսպանել ասորի ուղղափառ ժողովրդին: Ինքը՝ պատրիարքը դարձավ ասորիների պաշտպանը, իսկ Ամիդի Աստվածամոր եկեղեցին՝ նրանց Նոյյան Տապանը: Դրանից զատ՝ Ամիդի (Դիարբեքիր) նահանգապետը հեռագրեց Մարդինի, Միդյաթի եւ Գզիրայի սպաներին՝ չվնասել ասորիներին եւ արամեացիներին: Հակառակ այս ամենին՝ ասորիներն ու արամեացիները ստիպված եղան հաղթահարել բազում չարչարանքներ՝ անցնելով քրդերի իրագործած տղամարդկանց սպանությունների ու կանանց, կույսերի, ինչպես նաեւ՝ հարսների առեւանգումների ճանապարհով:

Վեցերորդ ժամին Ամիդի (Դիարբեքիր) մահմեդականները վերցրին իրենց սրերն ու հրարձակները եւ սպանեցին տղամարդկանց ու կանանց, եւ շարամիտ մի խումբ մարդիկ իրենց սրերով ավերեցին Տիգրիսի տարածաշրջանը՝ Խեսնո դը Կիֆ[ի]ոյից⁴⁴ (Հասանքեյֆ) մինչեւ Սիվաս⁴⁵: Նրանք գողանում էին ոսկի, արծաթ, խոշոր եղջերավոր անասուններ, ջորիներ ու ոչխարներ: Նրանք նաեւ մերկ կալանավորյալներին տանում էին լեռնագագաթները, որտեղ եւ սովամահ էին անում նրանց: Այս բոլոր դժբախտությունները Հագարի որդիներն առանց որեւէ հիմքի պատճառեցին հայերին՝ վկայակոչելով այն կեղծ փաստարկը, թե հայերն ուզում են նոր պետություն ստեղծել: Սա հնարավորություն տվեց նրանց՝ սպանելու յուրաքանչյուրին, ով իրեն համարում էր քրիստոնյա»:

Այինվարդոյի քահանա Յոհաննոնը դեռեւս պատմելու բան ունի Տուր Աբդինի ասորիների ու արամեացիների մասին. «Այնտեղ էր գտնվում թուրքական գումարտակի մի հրամանատար, որն աջակցում էր Տուր Աբդինի ժողովրդին եւ պաշտպանում նրանց՝ քրդերի ձեռամբ սպանվելու վտանգից: Երբ Հենո Սաֆարն ու նրա զարմիկը՝ Շիրկոն, գնացին նրան հանդիպելու եւ ասելու «մենք՝ ասորիներն ու արամեացիները, վայելում ենք կառավարության պաշտպանությունը», թուրք հրամանատարը խոստացավ օգնել նրանց եւ սկսեց շրջել գյուղերով՝ քրդերին քշելու համար»:

⁴⁴ Բնակավայրի ասորերեն անվանումն է: Հայտնի է նաեւ «Հասանքեյֆ», «Հըսնիքիֆ» անուններով. գյուղաքաղաք, որը գտնվում է Արեւմտյան Հայաստանի Դիարբեքիր նահանգի Դիարբեքիրի գավառում (տե՛ս «Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հտ. 3-րդ, էջ 371, 412՝ ծնթ. թրգմ.):

⁴⁵ Սիվասը նույն Փոքր Հայքի Սեբաստիա քաղաքն է: Հայտնի է նաեւ «Սվազ» անունով (տե՛ս «Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հտ. 4-րդ, էջ 552—554, 620՝ ծնթ. թրգմ.):

Ջարդն սկսվեց 1895 թ. հոկտեմբերի 20-ին եւ տեւեց մինչեւ հաջորդ տարվա ապրիլ ամիսը⁴⁶։ Սիվասի, Ռուվանջայի⁴⁷, Բեթ Ուրլոյեի⁴⁸ եւ Շիրվանի⁴⁹ շրջակայքում նրանք սպանեցին մեր ժողովրդի զավակներին, իսկ Կաֆրիմ⁵⁰ գյուղում՝ տեղի քահանային ու 30 տղամարդու։ Նրանք կողոպտեցին Օտան⁵¹, Բմարդ⁵² եւ Ռադվան⁵³ քաղաքները ու հրո ճարակ դարձրին դրանք։ Անաստված հրոսակախումբը կոտորած կազմակերպեց նաեւ Եդեսիայում եւ Միջագետքում, որտեղ զոհվեցին 13 000 տղամարդ ու կին։

Օ՛, փորձառու ընթերցող, տե՛ս եւ խորհի՛ր աննախագեպ այս բարբարոսության մասին։ Լսի՛ր, թե ի՛նչ է ասում բանաստեղծը. «Եդեսիայում կար անաստված մի մարդ, որը կազմակերպեց կոտորածը։ Իր սեփական ձեռքերով նա սպանեց 40 երիտասարդ տղամարդու։ Նույնը տեղի

⁴⁶ Համիդյան ջարդերը 1894—1897 թթ. իրագործել է սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդի կառավարությունը։ Սուլն ոճրագործությունը պատմագրության մեջ ամրագրվել է նաեւ «Հայկական կոտորածներ» անունով։ Հայկական ջարդերի հիմնական մասը տեղի է ունեցել 1894—1896 թթ., իսկ 1895—1896 թթ. կազմակերպվել են ասորի ազգաբնակչության կոտորածները։ 300 000 հայերի հետ (տե՛ս R. G. SUNY, Looking toward Ararat: Armenia in Modern History, Bloomington & Indianapolis, 1993, էջ 99) Համիդյան ջարդարարության զոհ են դարձել նաեւ 55000 ասորիներ (տե՛ս REV. J. NAAYEM, Shall This Nation Die?, New York, 1921, էջ 274)։

⁴⁷ Սուլն բնակավայրի մասին չհաջողվեց որեւէ տեղեկություն գտնել, այդ իսկ պատճառով հայերեն թարգմանության մեջ տառադարձել ենք լատինատառ անվանումը (ծնթ. թրգմ.)։

⁴⁸ Սուլն բնակավայրի մասին չհաջողվեց որեւէ տեղեկություն գտնել, այդ իսկ պատճառով հայերեն թարգմանության մեջ տառադարձել ենք լատինատառ անվանումը (ծնթ. թրգմ.)։

⁴⁹ Գյուղ եւ ավերակ բերդ Արեւմտյան Հայաստանում, Բիթլիսի նահանգի Սղերդ գավառի հյուսիսարեւելյան հատվածում (տե՛ս «Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հտ. 4-րդ, էջ 135)։ Հայտնի է նաեւ «Կյուֆրա» անվամբ (տե՛ս «Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հտ. 3-րդ, էջ 178՝ ծնթ. թրգմ.)։

⁵⁰ Մեզ հասանելի գրականության մեջ, համացանցային հարթակներում եւ հին ու նոր քարտեզներում չհաջողվեց գտնել «Կաֆրիմ» անունով ասորական բնակավայրը։ Հավանաբար հեղինակը նկատի ունի «Կաֆրո Թահթոյո» եւ «Կաֆրո Ելայթո» գյուղերից որեւիցե մեկը, որոնք երկուսն էլ գտնվում են Դիարբեքլիի նահանգում։ Դրանք հայտնի են նաեւ «Քաֆերգո/Կաֆարգո Ներքին» եւ «Քաֆերգո/Կաֆարգո Վերին» անուններով։ Այս գյուղերը 1895 թ. կողոպտել ու ավերել են թուրքերը (տե՛ս «Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հտ. 5-րդ, էջ 336, եւ «Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հտ. 3-րդ, էջ 78։ Հմմտ. I. A. BARSOUM, նշ. աշխ., 2003, էջ 559՝ ծնթ. թրգմ.)։

⁵¹ Տե՛ս 33-րդ ծնթ.։

⁵² Սուլն քաղաքի մասին չհաջողվեց որեւէ տեղեկություն գտնել, այդ իսկ պատճառով հայերեն թարգմանության մեջ տառադարձել ենք լատինատառ անվանումը (ծնթ. թրգմ.)։

⁵³ Սուլն քաղաքի մասին չհաջողվեց որեւէ տեղեկություն գտնել, այդ իսկ պատճառով հայերեն թարգմանության մեջ տառադարձել ենք լատինատառ անվանումը (ծնթ. թրգմ.)։

ունեցավ նաեւ Բիթլիսում, Սուրբեհում⁵⁴, Բելագոլբեհում⁵⁵, Միլիտենեում եւ Սիվասում⁵⁶: Այն, ինչ մահմեդականներն արեցին քրիստոնյաներին, գերազանցում է այն ամենը, ինչ Տիտոս արքան⁵⁷ արեց հրեաներին, եւ Հերովդեսը՝ անմեղ մանուկներին՝ Բեթղեհեմում⁵⁸: Մայրերի արյունը միախառնվել էր նրանց կաթին: Նրանք նեղ կտրվածքով բացում էին հղի կանանց որովայնները, վերցնում վերջիններս՝ դեռ չծնված երեխաներին եւ ուժգնորեն հարվածում պատին»:

Բազմաքանակ են քրդերի ու թուրքերի իրագործած կոտորածները, որոնք քրիստոնյաներն ստիպված եղան վերապրել Արեւելքում: Այստեղ տեղ գտած նկարագրությունները բավարար են հմուտ ընթերցողի համար:

Տեսա՞ր, սիրելի՛ եղբայր, թե ինչպե՞ս են նրանք սպանել ու թալանել՝ պատեհ ու անպատեհ առիթով, երբ նման հնարավորություն է ընձեռվել, եւ ինչ չարչարանքների ու համակերպության են ենթարկել մեր ժողովրդին՝ առանց խղճմտության, առանց ողորմության:

Հաջորդող շարադրանքում մենք կբացատրենք Մեծ Պատերազմի⁵⁹ ընթացքում քրիստոնյաների դեմ կազմակերպված հսկայածավալ հալածանքների պատճառը: Այս անգամ թուրքերը կրկին հայտարարեցին, որ արամեացիներն իրենք են մեղավոր այս ամենի համար: Իսկ երբ բրիտանացիների ու ֆրանսիացիների դեմ մղվող պատերազմի ընթացքում Օսմանյան կայսրությունը միացավ Գերմանիային՝ մի՞թե արամեացիները մտածեցին, որ սա լավ հնարավորություն է յոթ նահանգների տարածքում հռչակել անկախ պետականություն՝ որպես անցյալում իրենց հասցված վնասի փոխհատուցում: Իսկ միգուցե օսմանյան ղեկավարությունը վախենո՞ւմ էր արամեացիներից, քանի որ հայերը եւրոպական ազգերի

⁵⁴ Սուլյն քաղաքի մասին չհաջողվեց որեւէ տեղեկություն գտնել, այդ իսկ պատճառով հայերեն թարգմանության մեջ տառադարձել ենք լատինատառ անվանումը (ծնթ. թրգմ.):

⁵⁵ Սուլյն քաղաքի մասին չհաջողվեց որեւէ տեղեկություն գտնել, այդ իսկ պատճառով հայերեն թարգմանության մեջ տառադարձել ենք լատինատառ անվանումը: Քաղաքի անվանը նման է «Բելագի» տեղանունը, որը Արեւմտյան Հայաստանի Սղերդի շրջանում գտնվող գյուղի անվանում է (տե՛ս «Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հտ. 1-ին, էջ 644՝ ծնթ. թրգմ.):

⁵⁶ Տե՛ս 48-րդ ծնթ.:

⁵⁷ Հեղինակը նկատի ունի Հռոմի կայսր Տիտոս Փլավիոս Վեսպասիանոսին (39–79–81 թթ.), որը, 70 թ. ճնշելով հրեական ապստամբությունը, գրավել ու հիմնահատակ ավերել է Երուսաղեմը (ծնթ. թրգմ.):

⁵⁸ Մատթ. Բ.1–19 (ծնթ. թրգմ.):

⁵⁹ Հեղինակը նկատի ունի Առաջին համաշխարհային պատերազմը (1914–1918 թթ.), որի արդյունքում ամբողջ աշխարհում մահացել է 50–100 միլիոն մարդ (ծնթ. թրգմ.):

հետ միասին մեղադրանքներ էին ներկայացրել թուրքական կառավարության դեմ: Այսպիսով, թուրքերի եւ արամեացիների միջեւ թշնամանքը մեծացավ, եւ ատելության՝ թուրքական զգացումը խորացավ այն աստիճան, որ նրանք արամեացիներից ու քրիստոնյաներից վրեժխնդիր եղան 1915 թ. ջարդերի միջոցով:

Ծագում է հետեւյալ հարցը. արդյո՞ք սա բավարար պատճառ էր՝ քրիստոնյաների դեմ գործադրված հալածանքները, ծերերի, կանանց ու երեխաների՝ թուրքերի կազմակերպած սպանդն արդարացնելու համար: Միթե աշխարհում յուրաքանչյուր ազգ, ինքնորոշման եւ անկախության արդար պահանջից հետո, իրավունք չունի ձգտելու իր ազատությանը:

Նույնիսկ եթե թուրքերը չափազանց զայրացած էին հենց մեծ պատերազմի կեսին ապստամբած արամեացիների վրա, նրանք, այնուամենայնիվ, իրավունք չունեին անխտրաբար սպանելու բոլոր քրիստոնյաներին, այլ միայն՝ նրանց, որոնք առիթ էին տալիս պատժվելու համար: Եւ եթե հայերն, ի վերջո, մեղավոր էին եւ դրա համար պատժվել էին մահով, ապա ի՞նչ էին արել մյուս քրիստոնյաները՝ ասորա-արամեացիները, քաղդեացիները, ասուրիներն ու հույները, որ նրանք նույնպես զոհ դարձան կոտորածներին: Այս ամենը առաջացնում է մեկ այլ հարցադրում՝ եթե թուրքերի պահանջը կրում էր քաղաքական բնույթ, ապա ինչո՞ւ են նրանք իսլամը պարտադրել քրիստոնյաներին: Եւ ինչո՞ւ չեն սպանել որեւէ մեկին, որն իսլամ է ընդունել: Պատճառը, անշուշտ, չէր կրում աշխարհիկ բնույթ: Նրանց բոլորին անողորմաբար բնաջնջել են, քանի որ նրանք պարզապես մահմեդականներ չէին:

